

Občanský a společenskovední základ

přehled středoškolského učiva

Mgr. Klára Bartoníčková, Mgr. Ladislav Buček,
Mgr. Gabriela Michalčáková, Mgr. Jan Mochták, Mgr. Klára Panovská,
JUDr. Ivana Rabinská, PhDr. Jiří Svoboda, JUDr. Lukáš Zapletal,
Mgr. Ing. Petr Wawrosz

OBČANSKÝ A SPOLEČENSKOVĚDNÍ ZÁKLAD

—

PŘEHLED STŘEDOŠKOLSKÉHO UČIVA

Mgr. Klára Bartoníčková, Mgr. Ladislav Buček,
Mgr. Gabriela Michalčáková, Mgr. Jan Mochťák, Mgr. Klára Panovská,
JUDr. Ivana Rabinská, PhDr. Jiří Svoboda, JUDr. Lukáš Zapletal,
Mgr. Ing. Petr Wawrosz

Computer Press, a. s.
2011
Brno

Občanský a společenskovědní základ – přehled středoškolského učiva

Mgr. Klára Bartoníčková, Mgr. Ladislav Buček, Mgr. Gabriela Michalčáková, Mgr. Jan Mochťák,
Mgr. Klára Panovská, JUDr. Ivana Rabinská, PhDr. Jiří Svoboda, JUDr. Lukáš Zapletal,
Mgr. Ing. Petr Wawrosz,

Computer Press, a. s., 2011. Dotisk prvního vydání.

Všechna práva vyhrazena.

Odpovědný redaktor: Michaela Radvanová, Eva Mrázková

Vnitřní úprava a sazba: Otakar Tofel

Jazyková korektura: Kateřina Janošková

Vydavatelství a nakladatelství Computer Press, a. s.,

Holandská 3, 639 00 Brno

<http://knihy.cpress.cz>

ISBN 978-80-251-2631-8

Prodejní kód: KU0047

Vydalo nakladatelství Computer Press, a. s., jako svou 3283. publikaci.

Obsah

1. Člověk jako jedinec	17
1. 1. Člověk jako osobnost	17
1. 1. 1. Determinanty lidské psychiky	18
1. 1. 2. Vývoj lidského života a psychický vývoj jedince	19
Etapy vývoje osobnosti	19
Prenatální období (cca 9 kalendářních měsíců)	19
Kojenecké období (od narození do 1 roku)	20
Batolecí období (zhruba od 1 roku do 3 let)	20
Předškolní věk (od 3 let do 6 let)	20
Mladší školní věk (od 6 let do 11 let)	20
Starší školní věk – pubescence (od 11 let do 15 let)	21
Adolescence (zhruba od 15 let do 18 až 23 let)	21
Dospělost (zhruba od 18 či 22 do 60 let)	22
Stáří (od 60 let)	23
1. 1. 3. Poruchy vývoje osobnosti	23
1. 1. 4. Vybraná pojetí vývoje osobnosti	24
1. 1. 5. Učení	25
1. 1. 6. Stres, frustrace a deprivace	28
Stres	28
Odstranění stresorů	29
Změna reakce na stresory	29
Vytvoření větší odolnosti	29
Frustrace	30
Deprivace	31
1. 2. Psychické jevy	32
1. 2. 1. Psychické procesy	32
Vnímání, představy a fantazie	32
Myšlení a řeč	34
Paměťové procesy	34
Motivace (potřeby, zájmy, ideály a hodnoty)	35
1. 2. 2. Psychické stavy	36
Pozornost	36
Emoce, city a volní jednání	36

1. 2. 3. Psychické vlastnosti (struktura osobnosti)	37
Schopnosti	38
Temperament, charakter a povahové rysy	39
1. 3. Psychologie	40
1. 3. 1. Vývoj	41
1. 3. 2. Aplikační oblasti a psychologické disciplíny	41
1. 3. 3. Psychologické teorie a směry	42
Behaviorismus	42
Psychoanalýza	42
Humanistická psychologie	43
Gestaltismus	44
Kognitivní psychologie	44
Transpersonální psychologie	44
2. Člověk a společnost	45
2. 1. Sociologie	45
2. 1. 1. Definice a funkce sociologie	45
2. 1. 2. Vývojové fáze sociologie	46
Období velkých teorií (19. stol. až počátek 20. stol.)	46
Období velkých výzkumů (meziválečné období, 20. stol.)	47
Období velkého hledání (období po 2. sv. válce, 20. stol.)	47
Hlavní paradigmaty sociologie	47
Česká sociologie	48
2. 1. 3. Metody a techniky sociologického výzkumu	48
2. 2. Člověk ve společnosti	50
2. 2. 1. Socializace	50
2. 2. 2. Sociální nerovnost	51
Vymezení sociální nerovnosti	51
Moc, autorita a legitimizace nerovnosti	52
2. 2. 3. Sociální status a mobilita	53
Sociální status	53
Sociální mobilita	53
2. 2. 4. Struktura společnosti	54
Pojetí sociální struktury	54

Teorie tříd	55
Alternativní pojetí sociální struktury	55
Modely společnosti	56
2. 2. 5. Společenský vývoj	56
Sociální dynamika	56
Tradiční vs. moderní společnost	57
2. 3. Sociální útvary	58
2. 3. 1. Seskupení a skupiny	58
Definice a příklady skupin a seskupení	58
Fungování a druhy sociálních skupin	59
2. 3. 2. Rodina	60
Definice, funkce a druhy rodiny	60
Problémy současné rodiny	61
2. 3. 3. Sociální role	62
2. 4. Sociální vztahy	62
2. 4. 1. Formální a neformální vztahy	62
2. 4. 2. Konflikty	63
Definice a příčiny konfliktu	63
Zvládání konfliktu	64
2. 4. 3. Soutěž a spolupráce	64
2. 4. 4. Sociální komunikace	65
Vymezení sociální komunikace	65
Druhy komunikace	65
2. 4. 5. Sociální kontrola	67
2. 5. Kultura a civilizace	67
2. 5. 1. Kultura	67
Definice a pojetí kultury	67
Hlavní funkce kultury	68
Různost a druhy kultur	68
2. 5. 2. Víra a náboženství	69
Pojem a význam víry v životě	69
Náboženství a ateismus	69
Hlavní světová náboženství	70

2. 5. 3. Masová komunikace a kultura	71
2. 6. Základní problémy života společnosti	72
2. 6. 1. Sociální deviace a patologie. Vymezení sociální deviace a patologie	72
Základní druhy sociální patologie	73
2. 6. 2. Sekty a nová náboženská hnutí	74
2. 6. 3. Problematika intolerance a fanatismu	75
3. Občan a demokracie	77
3. 1. Politologie	77
3. 1. 1. Předmět, metody a postavení v systému věd	77
3. 1. 2. Vývoj politického myšlení	78
3. 1. 3. České politické myšlení	79
3. 2. Stát	79
3. 2. 1. Pojem a znaky státu	79
3. 2. 2. Vznik a vývoj státu	80
3. 2. 3. Funkce státu	80
3. 2. 4. Státní občanství	81
3. 2. 5. Právní stát	82
3. 2. 6. Formy státu	82
3. 2. 7. České státní symboly	83
3. 3. Právní základy státu	84
3. 3. 1. Ústava a ústavní principy	84
Vymezení, druhy a funkce ústavy	84
Dělba moci a princip brzd a rovnováh	84
3. 3. 2. Ústava ČR	85
Český ústavní vývoj	85
Současná Ústava ČR	86

3. 3. 3. Lidská práva	87
Pojetí lidských práv a svobod	87
Historické dokumenty k ochraně lidských práv	88
Poválečné koncepce ochrany lidských práv	88
Listina základních práv a svobod	89
Domáhání se ochrany lidských práv a svobod	90
3. 4. Principy dělby státní moci, orgány státní moci a jejich struktura	90
3. 4. 1. Dělbba moci v politickém systému ČR	90
3. 4. 2. Hlavní subjekty státní moci v ČR (státní orgány)	91
Zákonodárná moc (legislativa)	91
Výkonná moc (exekutiva)	92
Soudní moc (jurisdikce)	94
3. 5. Demokracie	95
3. 5. 1. Pojem a znaky demokracie	95
Vymezení a historický vývoj demokracie	95
Znaky demokracie	95
3. 5. 2. Druhy demokracie	96
3. 5. 3. Přednosti a nedostatky demokracie	96
3. 5. 4. Ohrožení demokracie	97
3. 6. Politika a politické subjekty	98
3. 6. 1. Pojmy politika, politický režim a systém	98
Politika a její trojdimenzionální pojetí	98
Politický systém a režim	99
3. 6. 2. Politická participace a politická kultura	100
Politická kultura a veřejné mínění	100
Politická participace	101
3. 6. 3. Politický pluralismus	101
3. 6. 4. Politické strany	102
Pojem a funkce politických stran	102
Druhy politických stran	103
Koalice politických stran	103
Systémy politických stran	104

3. 6. 5. Politické doktríny a ideologie	104
Pojem a funkce ideologie	104
Liberalismus	105
Konzervatismus	106
Socialismus	107
Komunismus	107
Rasismus	108
Nacionalismus	109
Fašismus, nacismus	110
Anarchismus	110
Feminismus	111
Environmentalismus	112
3. 7. Participace občanů na politickém životě	112
3. 7. 1. Formy přímé demokracie	112
3. 7. 2. Pojem a funkce voleb v demokratických státech	113
3. 7. 3. Volební systémy	113
3. 7. 4. Volby v ČR	114
Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR	115
Volby do Senátu Parlamentu ČR	115
Volby do Evropského parlamentu (EP)	116
Volby do zastupitelstev krajů	116
Volby do zastupitelstev obcí	116
3. 7. 5. Občanská společnost	116
Pojem a funkce občanské společnosti	116
Postavení a funkce společenských organizací	117
Přehled společenských organizací	118
3. 8. Státní správa a samospráva	119
3. 8. 1. Vymezení a funkce státní správy a samosprávy	119
3. 8. 2. Orgány státní správy a samosprávy	120
Orgány státní správy	120
Obce	121
Kraje	122
Podíl občanů na správě obce	124
4. Občan a právo	125
Právo a jeho členění	125
Právní věda	127

4. 2. Právní řád	128
Typy právní kultury	128
4. 2. 1 Prameny práva	129
Platnost a účinnost zákona	131
4. 2. 2. Právní odvětví	132
4. 3. Právní ochrana	132
4. 3. 1. Organizace soudnictví	132
4. 3. 2. Další orgány právní ochrany	135
4. 4. Právní vztahy	136
4. 4. 1. Právní skutečnosti	136
4. 4. 2. Fyzické a právnické osoby	137
Fyzická osoba	137
Právnická osoba	138
4. 4. 3. Vlastnictví	138
Charakteristika vlastnického práva	138
Obsah vlastnického práva	139
Obecné omezení vlastnického práva	139
Ochrana vlastnického práva	140
4. 5. Občanské právo	141
4. 5. 1. Občanské právo hmotné	142
Věcná práva	142
Věcná práva k věci cizí	143
Práva závazková	143
Odpovědnost za škodu a bezdůvodné obohacení	144
Dědické právo	144
4. 5. 2. Civilní právo procesní	145
Prameny civilního práva procesního	145
Civilní proces a jeho druhy	146
Subjekty civilního procesu	147
Zahájení řízení	147
Další průběh řízení na prvním stupni	147
4. 6. Rodinné právo	148
4. 6. 1 Manželství	149
Vznik manželství	149

Zánik manželství	150
4. 6. 2 Vztahy mezi rodiči a dětmi	150
Rodičovská zodpovědnost	150
Vyživovací povinnost	150
4. 6. 3 Náhradní rodinná péče	151
Svěření dítěte do péče jiné osoby než rodiče a poručenství	151
Pěstounská péče	152
Osvojení	152
4. 7. Pracovní právo	152
4. 7. 1. Zaměstnanec, zaměstnavatel, pracovněprávní vztahy	153
4. 7. 2. Založení pracovního poměru	153
4. 7. 3. Ukončení pracovního poměru	156
Dohoda o rozvázání pracovního poměru	156
Výpověď	156
Okamžité zrušení pracovního poměru	156
Zrušení pracovního poměru ve zkušební době	157
Ukončení pracovního poměru sjednaného na dobu určitou	157
4. 7. 4. Práva a povinnosti zaměstnanců a zaměstnavatelů	157
4. 8. Trestní právo	158
4. 8. 1. Trestný čin	159
4. 8. 2. Pachatel	159
4. 8. 3. Tresty	160
4. 8. 4. Trestní řízení	160
Subjekty trestního řízení	161
Průběh trestního řízení	161
4. 9. Správní řízení	162
4. 9. 1. Správní řízení dle správního řádu	162
4. 9. 2. Přestupek	165
Sankce za přestupek	166
Napomenutí	166
Pokuta	166
Zákaz činnosti	166
Propadnutí věci	167

Řízení blokové a příkazní	167
Blokové řízení	167
Příkazní řízení	167

5. Občan a hospodářství **168**

5. 1. Ekonomie a její význam pro člověka **168**

5. 1. 1. Definice a vymezení ekonomie **168**

5. 1. 2. Dějiny ekonomie **168**

5. 1. 3. Praktický význam ekonomie **169**

5. 1. 4. Hlavní ekonomické pojmy a otázky **170**

5. 2. Tržní mechanismus **171**

5. 2. 1. Fungování trhu a tržní subjekty **171**

5. 2. 2. Poptávka a nabídka na trhu **171**

5. 2. 3. Selhání trhu **173**

5. 3. Podnikání **173**

5. 3. 1. Vymezení a smysl podnikání **173**

5. 3. 2. Srovnání zaměstnání a podnikání **174**

5. 3. 3. Druhy podnikání **175**

Živnosti 175

Obchodní společnosti 176

Družstvo 177

5. 4. Peníze a cenné papíry **177**

5. 4. 1. Vývoj, druhy a funkce peněz **177**

5. 4. 2. Cenné papíry **178**

Druhy cenných papírů 178

Burzy 179

5. 4. 3. Inflace **180**

5. 4. 4. Bankovní soustava **180**

Centrální banka 181

Komerční banky	181
5. 4. 5. Pojištění	182
5. 4. 6. Hospodaření jedince a domácnosti	182
Rozpočet domácnosti	182
Financování potřeb	183
Spoření a investice	183
Formy placení a platební doklady	183
5. 5. Národní hospodářství a úloha státu v tržní ekonomice	184
5. 5. 1. Makroekonomické ukazatele a jejich vliv na životní úroveň občanů	184
5. 5. 2. Zásahy státu do tržní ekonomiky	185
5. 5. 3. Státní rozpočet	186
Struktura státního rozpočtu	186
Daně	187
Transfery (dávky)	188
5. 6. Člověk ve sféře práce	190
5. 6. 1. Práce a pracovní síla	190
5. 6. 2. Předpoklady pro výkon povolání	190
5. 6. 3. Odměňování za práci	191
5. 6. 4. Nezaměstnanost	192
5. 6. 5. Politika zaměstnanosti	193
6. Občan, Evropa, mezinárodní společenství a svět	194
6. 1. Mezinárodní vztahy	194
6. 2. Evropská integrace	195
6. 2. 1. Důvody a výhody ekonomické integrace	195
6. 2. 2. Podstata a průběh evropské integrace	195
Historické pokusy o integraci Evropy	195
Vznik a vývoj Evropských společenství (ES)	196
Utvoření Evropské unie a její vývoj	197
Přístupy k evropské integraci (integrační paradigmaty)	198

6. 2. 3. Evropská unie – význam, cíle a struktura	199
Orgány EU	199
6. 2. 4. Dopad integrace na život občanů	200
Politiky EU a jejich dopad na každodenní život občanů	200
6. 2. 5. Česká republika jako člen EU	201
Proces přistoupení ČR k EU	201
Zastoupení ČR v orgánech EU	202
Dopady členství v EU na život občanů ČR	202
6. 3. Význam mezinárodních organizací	203
6. 3. 1. Mezinárodní dohody a organizace	203
6. 3. 2. Hlavní mezinárodní organizace a jejich funkce	204
Organizace spojených národů (OSN, United Nations, UN)	204
Rodina organizací OSN	205
Role OSN při řešení mezinárodních konfliktů	206
Organizace severoatlantické smlouvy (North Atlantic Treaty Organisation, NATO)	208
Další mezinárodní organizace	209
6. 3. 3. Zapojení ČR a EU do mezinárodních organizací	210
Motivace zapojení ČR a EU do mezinárodních organizací	210
Členství ČR v mezinárodních organizacích	211
6. 4. Postavení ČR ve světové politice a hospodářství	212
6. 5. Planetární problémy	213
6. 5. 1. Lokální, regionální a globální procesy	213
6. 5. 2. Globalizace	214
Charakteristika, příčiny a projevy globalizace	214
Dopady globalizace na demokratický stát	214
Dopady globalizace na život občanů ČR	215
Kritika globalizace	215
6. 5. 3. Přehled globálních problémů	216
6. 5. 4. Trvale udržitelný rozvoj	218
Význam a zásady trvale udržitelného rozvoje	218
Realizace zásad trvale udržitelného rozvoje v praktickém životě	219
7. Člověk v reflexi filozofie a vědy	220
7. 1. Pojem filozofie	220

7. 2. Filozofie a mýtus	222
7. 3. Filozofie a náboženství	223
7. 4. Věda a filozofie	224
7. 4. 1. Pojem vědy	224
7. 4. 2. Klasifikace vědy, redukovatost a abstraktnost vědy, vztah filozofie a vědy	226
7. 5. Vznik filozofie	228
7. 6. Filozofické disciplíny	229
7. 7. Základní filozofická paradigmatata	230
7. 7. 1. Přehled základních pardigmat	230
7. 7. 2. Současné postmoderní myšlení	231
7. 8. Povaha skutečnosti	232
7. 9. Filozofické problémy poznání	237
7. 9. 1. Možné přístupy k problematice poznání	237
7. 9. 2. Pravda a poznání	241
7. 10. Příroda a svět	242
7. 11. Člověk jako přírodní a kulturní bytost	244
7. 11. 1. Člověk jako filozofický problém	244
7. 11. 2. Filozofické pojetí dějin	247
7. 12. Etika a její předmět	248
7. 12. 1. Základní pojmy etiky	248
7. 12. 2. Svoboda, vůle a svědomí	250
Pojmy svoboda, vůle a svědomí	250
Vztah svědomí, viny a norem	253
7. 12. 3. Kořeny současné etiky	254
7. 12. 4. Relativnost etických hodnot – dobro a spravedlnost	256

8. Logika	259
8. 1. Význam, vývoj a vymezení logiky	259
8. 2. Základní termíny logiky	259
8. 3. Výroková a predikátová logika	261
8. 3. 1. Výroky a výrokové spojky	261
8. 3. 2. Predikátová logika a kvantifikované výroky	263
8. 4. Argumentace	264
Seznam použité literatury (Buček)	265
Rejstřík (Buček, Mochták)	266

1. Člověk jako jedinec

Člověk jako celek představuje složitý předmět zkoumání. Přestože má mnoho společného se zvířaty, na rozdíl od nich pracuje, účelně přetváří okolí kolem sebe, mluví, abstraktně myslí a rozvinul složitý systém společenského života (ekonomika, kultura, dějiny). Každý člověk je jedinečným individuem – jedincem reagujícím na stejné situace specifickým způsobem. Snahou člověka je nalézt individuální příčiny reakcí lidí na stejné podněty, které nás vzájemně odlišují. Podobně jako zvíře se člověk projevuje vůči svému okolí svým jedinečným způsobem, který je pozorovatelný i ostatními. Tato aktivita se nazývá **chování**. Je to vnější projev vnitřního prožívání, které není přístupné ostatním lidem. **Prožívání**, to jsou naše pocity, aktuální nálady, které ovlivňují to, jak se budeme v dané situaci chovat. Chování a prožívání existují ve vzájemné interakci. Na rozdíl od zvířat si lidé své pocity či chování dokáží uvědomit, jsou schopni ovládat průběh svých činností, dokáží si vytyčit cíle a především dokáží mluvit o tom, co prožívají, co je tíží či naopak těší. To vše jedinci umožňuje **vědomí**, které je podmínkou průběhu většiny psychických funkcí a projevu psychických vlastností. Vědomí má vždy subjektivní charakter. V oblasti vědomí lze rozlišit tři základní okruhy:

- prožívání aktuálního duševního dění,
- uvědomování prožívaného (znovuprožití prožitého – vzpomínky),
- uvědomování sebe sama (uvědomění si „Já“ – všechny obsahy vědomí jsou prožívány a hodnoceny ve vztahu k osobě jedince, jeho postojům a potřebám).

Lze rozlišit několik stavů vědomí:

- **bdělé vědomí**: stav charakteristický zvýšenou koncentrací pozornosti, jedinec je připraven reagovat na podněty z okolí a je schopen podat přesné informace o sobě i událostech v okolí,
- **ospalost**: stav charakteristický sníženou úrovní bdělosti, nepřesnosti ve vnímání (např. unavený člověk),
- **spánek**: omezení uvědomování si okolí a vnější činnosti, spánek má různá stadia (střídání REM fáze – zdají se sny, non-REM fáze), obnovování energie organismu.

Zvláštní skupinu tvoří **změněné stavy vědomí**. Mohou být vyvolány chemickými vlivy či psychologickými zásahy (např. meditace, relaxační stavy). Zvláštním psychologicky navozeným stavem je hypnóza, což je stav vědomí projevující se zvýšenou sugestibilitou (ovlivnitelností) a hyperkoncentrací pozornosti. Naše chování je však silně ovlivňováno i poznatky, které si jedinec aktuálně neuvědomuje. Tyto vědomosti byly původně obsahem vědomí, ovšem postupně se staly součástí obsahu tzv. **nevědomí**. Patří sem i zkušenosti, které si můžeme při určité snaze (vzpomínání) opět vyvolat v podobě vzpomínek.

1. 1. Člověk jako osobnost

Současná psychologie označuje pojmem „osobnost“ nositele lidské psychiky. Jinak řečeno, je to člověk jako celek po stránce duševní. Osobnost je složitě utvářena v průběhu celého života. Celý tento proces probíhá vždy za vlivu prostředí.

S pojmem „osobnost“ se však lze setkat i mimo psychologickou terminologii. Za osobnost je v naší společnosti považován takový člověk, který dokázal vykonat něco mimořádného, něco výjimečného. Psychologie se pak snaží dopátrat toho, proč se právě ten či onen jedinec stal osobností pro ostatní, jak se mu to podařilo, jaké předpoklady měl, jak je dokázal využít atd.

1. 1. 1. Determinanty lidské psychiky

Osobnost člověka se utváří v průběhu celého života a je jak produktem, tak i spolutvůrcem. Osobnost je formována **vnějšími a vnitřními vlivy**.

Vnější činitelem je prostředí, které nás obklopuje a které lze rozdělit na přírodní (fyzikální, chemické vlivy atd.) a společenské (rodina, škola, přátelé, zaměstnavatel atd.). Společenské působení na člověka je mnohostranné vzhledem k tomu, že je členem mnoha skupin. Nejdůležitější skupinu pro člověka představuje od narození rodina (primární socializace), která jej seznamuje s okolním světem a s jeho kulturou (množství psychologů přikládá ve svých teoriích hlavní význam dětství, rodině a prostředí, ve kterém člověk vyrůstal (např. S. Freud, A. Adler, E. Erikson atd.).

Socializace je proces osvojování si kultury, postupné zvnitřňování (tzv. interiorizace) norem, postojů a hodnot dané společnosti (více viz kapitolu Člověk ve společnosti str. 50).

Tento proces se nevztahuje pouze k dětství, i když právě v tomto období lidského života je nejintenzivnější, ale provází jedince po celý život. Za nejdůležitější mechanismy socializace lze považovat:

- **Hru:** dítě se prostřednictvím hry učí nové sociální role, pravidla, činnosti atd. (např. role vůdce skupiny dětí při hře).
- **Nápodobu:** napodobování (imitování) chování jedince (např. napodobení úsměvu novorozencem atd.).
- **Ztotožňování:** identifikování se s jedincem, s jeho hodnotami, na základě kterých pozmění své chování.
- **Zpevňování:** podpora některých projevů chování a potlačování jiných (např. zákony, křesťanské desatero atd.).
- **Sugesci:** schopnost člověka přejímat nekriticky názory jiných, působení především na citovou stránku, význam sehrává individuální stav jedince a působení prostředí (např. nechat se strhnout na sportovním zápase k výtržnostem).

Vnitřními činiteli je vrozené uspořádání organismu (tzv. konstituce). Za základ osobnosti lze považovat dědičnou informaci zakódovanou v **genech**. Rozlišujeme **genotyp**, což je vrozený komplex zděděných vlastností (barva vlasů, očí, stavby a činnosti nervové soustavy – např. zděděné předpoklady k tomu být dobrým šachistou) a **fenotyp**, který se utváří zkušeností během interakce s vnějším životním prostředím a zejména s vlivy výchovy (např. rozvoj předpokladu být dobrým šachistou – přihlášení se do šachového kroužku, pravidelný trénink, šachové turnaje atd.). Je mnoho genů, které se vůbec neprojeví (tzn. neexistuje 100% záruka toho, že dítě vědce bude v dospělosti také budovat vědeckou kariéru). Uplatnění genové informace závisí na vnějším prostředí, přičemž stejné prostředí ještě nemusí být zárukou toho, že dítě sportovního manželského páru „odkojeného“ v tělocvičně nebude spíše věhlasným literátem či v horším případě „lenochem trávícím čas za pecí“. V lidském organismu lze rozeznat tři **základní regulační soustavy** mající vliv na lidské chování a prožívání:

- **Kosterně-svalová soustava:** úloha opory organismu, umožňuje pohyb, individuální podoba vytváří vnější vzhled jedince.
- **Oběhová soustava:** transport látek v těle (kyslík a další živiny), zajištění hormonální regulace celé osobnosti, hormony (biochemicky aktivní látky) jsou produktem **endokrinních žláz** (žláz s vnitřní sekrecí):
 - ➔ **štítná žláza:** ovlivnění růstu (hormon tyroxin),
 - ➔ **příštítná tělíska:** ovlivnění vzrušivosti nervové soustavy (hormon parathormon),
 - ➔ **pankreas:** ovlivnění metabolismu cukrů (hormon inzulin),

- ➔ **pohlavní žlázy:** ovlivnění rozvoje sekundárních pohlavních znaků (muži – androsteron, testosteron; ženy – estrogen, progesteron),
- ➔ **thymus:** souvisí s růstem, po pubertě zaniká,
- ➔ **nadledviny:** dvě žlázy: kůra – ovlivňuje krevní oběh, výkonnost, termoregulaci, metabolismus vody a minerálních látek (hormon kortin); dřev – mobilizace energie k rychlé reakci (hormony adrenalin, noradrenalin),
- ➔ **hypofýza:** dvě žlázy: přední hypofýza – ovlivňuje růst těla, činnost pohlavních žláz, štítné žlázy a částečně nadledvin; zadní – ovlivňuje průběh porodu, množství vody v buňkách.
- **Nervová soustava:** prostřednictvím receptorů přijímá podněty z okolí, následně tyto informace prostřednictvím centrální nervové soustavy zpracovává a vyhodnocuje, rozděluje se na centrální nervovou soustavu – CNS (páteřní mícha, mozek) a periferní nervovou soustavu – PNS (senzoricko-motorická nervová soustava – spojení receptorů s CNS a výkonnými orgány a vegetativní nervová soustava – řízení vnitřních orgánů).

1. 1. 2. Vývoj lidského života a psychický vývoj jedince

Vývojem osobnosti se zabývá **vývojová psychologie**. Vývoj osobnosti potažmo lidské psychiky se odvíjí od genetické výbavy a prostředí, ve kterém jedinec žije. Mechanismy vývoje (ontogeneze) lidské osobnosti jsou **zrání a učení**. **Zráním** jsou takové změny osobnosti, které jsou určovány biologicky (např. dozrávání nervové soustavy), přičemž úroveň stavu zrání je předpokladem k rozvoji procesu učení. **Učení** se pak odvíjí od interakce (vzájemného vztahu) jedince s prostředím. Jeho výsledkem jsou změny psychických procesů a vlastností navozené vlivem zkušenosti s prostředím.

Etapy vývoje osobnosti

Život každého jedince je posloupností neopakovatelných a nezvratných proměn, mající jak **kvalitativní** (např. zapominání, ztráta zraku a sluchu atd.), tak i **kvantitativní** rozměr (např. vypadávání vlasů, zubů atd.). Tyto proměny jsou nazývány **vývojovými změnami** a dle směru působení je dělíme na:

- **evoluční:** vývoj a zdokonalování organismu (např. růst, dozrávání nervové soustavy, zlepšování koordinace, rozvoj vztahů, získávání zkušeností a dovedností atd.),
- **involuční:** snížení fyziologických funkcí (např. zhoršování zraku, schopnost si zapamatovat atd.).

Psychologové se snaží nalézt časové úseky (vývojové etapy) periodicky se opakující v každé další generaci, pro něž jsou charakteristické určité společné vývojové znaky. Je důležité říci, že vývoj jedince jako celek probíhá v na sebe navazujících fázích. Není však přitom plynulý, nýbrž probíhá ve skocích (např. řeč). A v neposlední řadě je maximálně individuální. Od narození, přesněji řečeno od početí, dochází k neustálému narůstání složitosti struktury a funkce osobnosti. Vývoj osobnosti lze dělit například do těchto etap:

Prenatální období (cca 9 kalendářních měsíců)

Začíná početím a končí samotným porodem. Je to období velkého růstu i rozvoje všech fyziologických funkcí. Plod není ve vztahu k matce pouze tím, kdo se přizpůsobuje, ale i on sám podněcuje svou aktivitou matku ke změnám (např. polohy apod). Budoucí dítě je v celém tomto období velmi citlivé na škodliviny, které jej mohou ovlivnit do konce života. Těhotné ženy by se tak měly zcela vyvarovat stresu, alkoholu, nikotinu či jiných drog. Z fyziologického hlediska se toto období dělí na:

- **Blastemové období:** od oplodnění do první srdeční ozvy.
- **Embryonální období:** zhruba od čtvrtého týdne do čtvrtého měsíce vývoje zárodku, utváření nervového systému.

- **Fetální období** - trvá do porodu, dozrávání jednotlivých orgánů.

Kojenecké období (od narození do 1 roku)

V této lidské etapě dochází k rozvoji celé řady tělesných i psychických funkcí. Po porodu nejsou všechny kosti zcela osifikované (zkostnatělé), páteř je rovná, postupně dochází k dokončení vývoje nervových drah. Pohyby jsou spontánní a nahodilé (stejný podnět, jiný pohyb). Prvních šest až deset týdnů po porodu se označuje jako období **novorozenecké**. Dítě v tomto období prospí až 20 hodin denně. Významnou úlohu sehrávají tzv. **vrozené reflexy**. Nejvýznamnějšími reflexy jsou sací, polykací, vyměšovací a obranné, které jedinci umožňují přežít. V průběhu prvního roku dítě vysloví své první slovo. Postupně se také učí stabilitě, jejímž vyvrcholením, přes udržení se v sedu, je stoj a chůze s oporou. Svět vnímá v počátku z perspektivy své postýlky či kočárku a později na přelomu roku jej začíná díky své prvotní mobilitě objevovat samo. Nad jeho postýlku se stále sklánějí lidé, kteří se smějí, ono se snaží napodobovat jejich tvář a stejně tak i slova. Vytváří se tzv. sociální úsměv, jímž nejprve dítě reaguje na všechny lidi (mezi druhým až třetím měsícem), později (kolem osmého měsíce) tento úsměv věnuje jen blízké osobě (nejčastěji matka) a na cizí reaguje pláčem.

Batolečí období (zhruba od 1 roku do 3 let)

Oproti předešlé etapě dochází ke zpomalení somatického růstu. Naopak se výrazněji rozvíjí řeč (slovní zásoba na konci období obsahuje až 1 000 slov), pohybové schopnosti dítěte a celková koordinace. Dítě v této etapě dokáže již samo chodit. Chůze je to však nejistá a kolébavá, přičemž v počátcích je provázena mnoha pády. Prostřednictvím chůze se dítě může přemísťovat, seznamuje se tak s okolím a s předměty, kterými je obklopeno. Začíná se orientovat v čase (používání pojmu ráno - vstává a večer - jde spát). Stále je velmi vázáno na přítomnost rodiče, což se projevuje tzv. **separační úzkostí** (strach, úzkost, znepokojení dítěte při odchodu rodiče i na malou chvíli). Ke konci této etapy se objevuje tzv. **období negativismu**, kdy dítě vzdoruje vůči všemu a všem (např. odmítání bez racionálního zdůvodnění). V této etapě stráví dítě nejvíce času hrou. Hraje si osamoceně (individuálně), tzn. kreslení, stavba kostek atd. Lze si tak všimnout, že děti na pískovišti si spíše hrají doslova „vedle sebe“ než spolu. Oblíbeným tématem her je i napodobování dospělých či zvířat.

Předškolní věk (od 3 let do 6 let)

Toto období je ve znamení relativního zrychlení přeměny postavy. Tato tělesná „proměna“ je označována jako **první tvarová proměna postavy** - prodlužuje se trup a končetiny, zvýrazňuje se krk a pas. Nejčastější činností je stále hra. Bývá do ní zapojováno již více účastníků. Dítě se tak učí různým sociálním rolím. Často se lze u rodičů setkat s názorem, že jejich dítě si v tomto věku stále vymýšlí a lže. To se však jen snaží nahradit informace, které doposud nezískalo, nějakou svou fantazijní konstrukcí. Tyto smyšlenky nejsou nazývány odborně lží, ale **konfabulací**. Pokud je dítě vhodně stimulováno vnějším prostředím (rodinou, předškolním zařízením atd.), dochází k výraznějšímu rozvoji jeho smyslového vnímání i intelektových schopností (slovní zásoba na konci období obsahuje přes 3 000 slov). Častěji se začínají objevovat otázky typu „Proč?“, kterými se dítě snaží dopátrat vzájemných vztahů věcí. Oproti předešlému období již dítě není tolik vázáno na přítomnost některého z rodičů a snaží tak jejich krátkodobou nepřítomnost, pokud je v kolektivu jiných dětí či jiných mu známých dospělých. Začíná navštěvovat některé předškolní instituce, zájmové kroužky atd.

Mladší školní věk (od 6 let do 11 let)

Dítě doposud trávilo většinu času hrou, se kterou byla spojena velká míra volnosti. Nyní však přichází výrazná změna. Dítěti se mění celková organizace dne a tím, kdo mu ukládá největší díl povinností, je škola. Školu by měly začít navštěvovat pouze děti, které jsou již dostatečně zralé a připravené. Ty, u kterých tomu tak není,

ztrácejí sebedůvěru v důsledku neudržení tempa s ostatními. Používá se termínu **školní zralost**, který v sobě zahrnuje:

- **Tělesnou zralost:** dostatečnou fyziologickou zralost.
- **Kognitivní zralost:** schopnost myšlenkových operací (např. usuzování, vyvozování závěrů atd.) na dostatečné úrovni.
- **Citovou zralost:** schopnost sebekontroly, stability atd.
- **Sociální zralost:** schopnost jedince zapadnout do kolektivu a přijmout daná pravidla, normy atd.
- **Motivační zralost:** zaujetí správného postoje ke škole.

Školní zátěž je přizpůsobena dítěti tak, aby nebylo brzy unaveno. Významnou úlohu v procesu učení sehrává pozornost, přičemž dítě tohoto věku ji udrží jen malou chvíli. Postupně se rozvíjí jeho myšlení od konkrétního k logickému. Z počátku převládá u dětí ve vztahu k ostatním spolužákům jakýsi egoismus, kdy si jedinec hledí především sám sebe. Později začíná rozvíjet kamarádské vztahy, a to především s dětmi stejného pohlaví. Počáteční labilita těchto vztahů s častými konflikty směřuje časem k větší stabilitě, kdy si dítě začíná uvědomovat svou sociální příslušnost.

Starší školní věk – pubescence (od 11 let do 15 let)

Starší školní věk je spojen s tzv. pubertou. Dochází ke druhé **tvarové proměně postavy** – tělesný růst, přibývání hmotnosti, změna obličeje. Pohlavní žlázy (chlapci – varlata, dívky – vaječníky) v tomto období produkují velké množství hormonů (chlapci – testosteron a androsteron, dívky – progesteron a estrogen) a v důsledku toho se rozvíjejí tzv. **sekundární pohlavní znaky** (např. růst ochlupení, změna hlasu, růst ňader atd.). Dívky dospívají do puberty dříve než chlapci, přičemž se u nich v tomto období objevuje první menstruace. Častá je citová labilita (střídání nálad), zvýšená dráždivost či snížená kontrola sebeovládání. Pro vztahy ke druhým lidem, a to především ke starší generaci, je typická kritičnost až radikalismus vůči jejich názorům (např. v současnosti názorové střety ohledně postoje k tzv. měkkým drogám, soužití homosexuálů, postavení ženy ve společnosti atd.). Proto se pro danou etapu někdy používá pojmu tzv. **období druhého negativismu**. Snahou je odlišit se (např. oblečení) či upoutat pozornost okolí i za cenu chování, které společnost trestá (např. vandalství, zvýšená hlukovost atd.). Průběh puberty je však značně individuální. Někdo se stáhne spíše do sebe, někdo má naopak tendence ji prožívat intenzivně v interakci se svým okolím. V současné době se poukazuje na významný jev, kterým je tzv. **sekulární akcelerace** (dlouhodobé zrychlení) tělesného vývoje. Zjistilo se, že za posledních 100 let se výrazně urychlil nástup dospívání i celkový tělesný růst. Významnou úlohu ve vztahu k pubertě sehrává rodina, přestože jedinci jsou v těchto letech bližší názory jeho přátel a vrstevníků. Zdravá a fungující rodina je do určité míry zárukou toho, že se jedinec v pubertě neuchýlí k činům, které jsou v konfliktu se společenskými normami a zákony (např. násilnictví, drogy atd.). Oproti předchozím obdobím již začíná také cíleně navazovat vztahy s opačným pohlavím. Na konci etapy pak přichází **rozhodování o profesním směřování**. Je to první důležitý mezník z hlediska profesní orientace, a je proto důležité jej náležitě zvážit třeba i za pomoci poradenských institucí (např. Úřad práce, Pedagogicko-psychologická poradna atd.).

Adolescence (zhruba od 15 let do 18 až 23 let)

Jedinec ukončil základní školní docházku a je nyní středoškolákem. Přípravuje se cíleně na výkon určitého povolání (např. zedník, klempíř, prodáváč atd.), či je rozhodnut pokračovat i po střední škole v dalším vzdělávání, a to studiem na vyšší odborné škole či vysoké škole. Pro některé je střední škola poslední vzdělávací institucí, po jejímž ukončení vstupují na pracovní trh. Pozice absolventů na trhu práce (tedy míra jejich nezaměstnanosti) je i přes veškerá opatření ze strany státu (např. dotace na mzdy absolventů zaměstnavateli) spíše nepříznivá. Osobnost jedince se v této etapě již stává dospělou. Objevují se trvalejší partnerské vztahy. Přestože je jedinec již fyzicky vyspělý, staví se k němu starší generace stále přezíravě

a bez výraznějšího respektu, kdy poukazuje ve srovnání se sebou na jeho nedostačující sociální zkušenosti (např. při výchově dětí, v zaměstnání atd.). Flexibilita vymezení tohoto životního stadia odpovídá tomu, kdy se jedinec zapojí po studiu zcela do pracovního procesu a kdy se pozvolna začne měnit vztah jeho ekonomické závislosti na rodičích, atd. Dřívější trend osamostatnění se v mladším věku (např. nalezení si vlastního bydlení, brzký vstup do manželství atd.) je nyní střídán fenoménem, kdy mladí lidé žijí delší dobu s rodiči i po dokončení školy (finanční náročnost celkového osamostatnění se).

Dospělost (zhruba od 18 či 22 do 60 let)

Dospělost lze členit na tři další vývojová období, kdy každé z nich je obsahově odlišným. Prvním obdobím je tzv. **raná dospělost (od 18 či 22 let do 35 let)**. Jedinec v tomto období stojí na počátku pracovní kariéry. Jako absolvent se snaží prosadit a postupně pak rozvíjí nabídnutou možnost. Zakládá rodinu a snaží se ji finančně zabezpečit. Začleňuje se do nových sociálních skupin na pracovišti i mimo rodinu. V porovnání s rokem 1993 lidé v České republice uzavírají své první manželství a stejně tak ženy rodí své první dítě ve výrazněji pozdějším věku. Český psycholog Stanislav Kratochvíl vyjmenovává čtyři typická (obecná) očekávání mužů a žen v manželství:

■ Očekávání mužů

- ➔ **Uvařeno, uklizeno:** manželství je pro muže zárukou snadného uspokojení základních potřeb – jídlo a útulný domov.
- ➔ **Sex, kdykoli se mu zachce:** předpoklad snadné dostupnosti uspokojení sexuálních potřeb.
- ➔ **Stálý obdiv:** žena by měla muže náležitě obdivovat a patřičně mu to dávat najevo.
- ➔ **Nezatěžovat starostmi:** zbytečně muže neukolovat, nepožadovat po něm práce v domácnosti navíc či vyřízení nějaké úřední záležitosti.

■ Očekávání žen

- ➔ **Posedět a popovídat:** sdílení zážitků a stejně tak empatické (empatie – vcítění) vyslechnutí toho druhého.
- ➔ **Duševní porozumění:** otevřené sdílení svých pocitů, prožívání, názorů atd.
- ➔ **Vycítění, co žena potřebuje:** mužovo vcítění se do ženy.
- ➔ **Vyjadřovat lásku po celý život:** souhrn všech předešlých očekávání v dlouhodobějším časovém horizontu (např. nedávat ženě květinu jen v den jejich narozenin, ale i ve dny zcela všední atd.).

S příchodem dítěte do rodiny se objevují nové role – role matky a role otce. Jedinec byl doposud „pouze“ dítětem svého rodiče (a zůstane jím do konce života), nyní je i on rodičem. Téměř ve 100 % českých domácností odchází na mateřskou dovolenou ženy (zákon umožňuje odejít na dovolenou i mužům). V důsledku změny rodinné konstelace a dalších vlivů (úbytek romantičnosti, deziluze z reality, nevěra atd.) se mohou v některých případech objevit krize osobního rázu vedoucí až k rozchodu dvojice (první vývojová krize – nejčastěji mezi 3. až 7. rokem trvání manželství). Je nutné podotknout, že výrazné množství rozvádějících se párů, ať už v tomto či pozdějším období, má děti (ty jsou téměř vždy svěřeny do péče matky). Manželství lze zrušit rozvodem, nikoliv však rodinu, která během tohoto vztahu vznikla (povinnosti rodičů vůči dětem, častost a formy setkávání se atd.).

Druhé vývojové období se nazývá tzv. **střední dospělost (od 35 let do 45 let)**. Děti postupně dospívají a již nevyžadují tolik pozornosti, nejsou tolik závislé na rodičích jako v počátcích svého života. Ženy, které byly na mateřské, opět startují svou přerušovanou pracovní kariéru. Jedinec má již kolem sebe stabilizovanou sociální síť, kterou v případě potřeby náležitě využívá (např. přátele, na které se může vždy obrátit). V tomto období přichází první znatelnější známky involuce, což vede k úbytku výkonnosti v některých oblastech. V rámci profesní dráhy si jedinec již našel svou specializaci a dále ji rozvíjí. V této etapě přichází tzv. druhá vývojová krize manželství (17 až 25 let manželství) je spojena s fakty, jako je uvědomění si nevyhnutelnosti stárnutí,

postupné osamostatňování dětí, kdy tím rodičům vzniká určitá „prázdnota“ či snaha muže „užít si“, dokud je „ještě čas a síly na to stačí“, atd.

Třetím obdobím je tzv. **pozdní (starší) dospělost (od 45 let do 60 let)**. Projevy involuce jsou čím dál zřetelnější. Postupně klesá pracovní výkonnost, objevují se výraznější zdravotní problémy, trend k celkovému „usazení se“. Lze se však setkat i s lidmi, pro které jejich věk nepředstavuje žádný limit ve výkonnosti a celodenní aktivitě. Lidé i přes involuční projevy dosahují v této etapě profesního vrcholu. Ovšem v případě ztráty zaměstnání jsou uchazeči o práci tohoto věku považováni zaměstnavateli za nevýhodné z hlediska jejich přizpůsobivosti (adaptability), možné časté nemoci či neznalosti nových technologií atd. Lidé tohoto věku jsou tak často dlouhodobě nezaměstnanými (tj. déle než rok). S odchodem a osamostatňováním dětí zažívají rodiče pocit osamění, tzv. pocit „**prázdného hnízda**“, kdy před nimi stojí velké množství volného času. Objevuje se také nová role – role prarodiče.

Stáří (od 60 let)

Toto období lze dodatečně členit na **rané stáří (od 60 let do 75 let)** a **pravé stáří (od 75 let)**. Zřetelně se již projevuje fyzické i psychické opoždění jedince. Podobně jako v počátcích života se člověk nyní opět stává závislým na péči ostatních. Umožňuje-li zdravotní stav jedince vykonávat fyzickou činnost, pak si mnohdy po odchodu do důchodu snaží najít formu nějakého přivýdělku (např. pomocné kancelářské práce, uklízení, hlídání objektů atd.). Jedinec pak může dále rozvíjet sociální kontakty (není izolován doma) a současně to pro něj znamená významnou finanční podporu. Vyrovnávání se se stářím a pomalu přicházející smrtí je vysoce individuální záležitostí. Někteří lidé jsou stále při svých možnostech aktivní a rozvíjí sociální síť, která se nezadržitelně zmenšuje (úmrtí přátel), jiní propadají trudomyslnosti, uzavírají se do sebe a vůči okolí jsou až nepřátelští. Významným mezníkem tohoto období je smrt jednoho z partnerů a s ní zažívané pocity osamělosti. V České republice se ženy v průměru dožívají vyššího věku než muži.

1. 1. 3. Poruchy vývoje osobnosti

Již bylo řečeno, že vývoj osobnosti probíhá v na sebe navazujících celcích. V životě existují období, kdy dochází k výraznějšímu urychlení vývoje (pubescence) a kdy je potřebné nejen tělu, ale i psychice věnovat zvýšenou pozornost a péči. Lze se však setkat i s poruchami ve vývoji osobnosti, které mohou její normální vývoj opozdit, či dokonce narušit. Je možné rozlišit dva okruhy poruch, lišící se v tom, zda mají počátek v období před narozením či těsně potom (organické poškození mozku, specifické vývojové poruchy), a nebo poruchy získané již v průběhu života (sekundární poruchy intelektu). Do okruhu **poškození vzniklého před či těsně po narození** patří:

■ Poruchy vzniklé organickým poškozením mozku

- ➔ **Oligofrenie:** trvalé poškození intelektu (debilita, imbecilita, idiocie)
- ➔ **Epilepsie:** záchvatovitě onemocnění (některé formy epilepsie se mohou projevit později), má vliv na chování a pozornost jedince
- ➔ **Dětská mozková obrna:** porucha hybnosti
- ➔ **Lehká mozková dysfunkce:** narušení pozornosti a hyperaktivita dítěte

■ Specifické vývojové poruchy učení: nejde o žádné poškození mozku či jeho onemocnění, ale o specifickou biologickou dysfunkci vážící se k dané činnosti (čtení, psaní atd.), častější u chlapců, projevuje se již v předškolním věku, existují různé druhy těchto specifických vývojových poruch učení, např.:

- ➔ **Dyslexie:** vývojová porucha čtení
- ➔ **Dysgrafie:** vývojová porucha psaní

- ➔ **Dysmuzie:** vývojová specifická porucha hudebních schopností
- ➔ **Dyskalkulie:** vývojová specifická porucha matematických schopností

Během života pak vznikají tzv. **sekundární poruchy intelektu**. Objevují se jednak při poškození mozku (úrazy), ale jsou také výsledkem vlivu vnějšího okolí (tzv. vlčí děti – izolovány od společnosti, týrány, socializace neproběhla tak, jak měla, atd.) [socializace viz str. 18 a 50].

1. 1. 4. Vybraná pojetí vývoje osobnosti

V psychologii se lze setkat s větším množstvím různých pojetí vývoje osobnosti. Následně uváděné teorie lze považovat za ty ústřední, mající v „krátké“ historii psychologie své neoddiskutovatelné místo. První významný pohled přináší **psychoanalytické pojetí Sigmunda Freuda**. Ten na základě vztahu k **erogenním** zónám lidského těla rozdělil psychologický vývoj osobnosti jedince na **pět vývojových stadií**. V rámci každého stadia řeší jedinec konflikty mezi pudovými tendencemi (uspokojení sebe sama bez ohledu na ostatní) a působením společenského okolí (příkazy rodičů, zákony atd.).

- **Orální stadium:** pocit slasti je spojen s přijímáním potravy ústy (kolem 1 roku).
- **Anální stadium:** pocit slasti je spojen se spontánním vyprazdňováním střev (mezi 2. – 3. rokem).
- **Falické stadium:** pocit slasti je spojen s genitáliemi (zkoumání pohlavních orgánů), během tohoto stadia vzniká Oidipův či Elektřin komplex – dítě se zamilovává do rodiče opačného pohlaví (mezi 3. – 5. rokem).
- **Období latence:** psychická energie, tzv. libido, soustředěno na práci ve škole či na mimoškolní činnost (mezi 5. – 6. rokem).
- **Genitální stadium:** závěrečné vývojové stadium, probouzí se sexualita jedince, navazování „sexuálních“ vztahů.

Neproběhne-li vývoj v pořádku, může člověk „uvíznout“ v některém ze stadií. Důsledkem tohoto ustrnutí je určitá struktura vlastností osobnosti:

- **Osobnost orální:** má krajní sklon k optimismu či pesimismu, uznání nebo závisti, manipulativnosti či rezignace atd.
- **Osobnost anální:** má zvýšený sklon k velkorysosti či lakomství, svěhlavosti či podrobnosti, pořádkumilovnosti či nepořádnosti atd.
- **Osobnost falická:** má sklon k ješitnosti či sebezavrhování, domýšlivosti nebo pokoře, slepé odvaze či bázlivosti, promiskuitě či pohlavní zdrženlivosti atd.
- **Osobnost genitální:** vlastnosti jedince jsou rozvinuty přiměřeně.

Dalším významným přístupem je **psychosociální pojetí vývoje**, jehož tvůrcem je **Erik H. Erikson** (1902 až 1994). Ve svém pojetí vyšel z psychoanalýzy, ovšem na rozdíl od ní bere v potaz i sociálně kulturní vlivy. Život člověka dělí do 8 stadií, přičemž každé z nich znamená pro člověka nový konflikt. Směřování dalšího rozvoje je závislé na vyřešení příslušného konfliktu. Pokud by jedinec konflikt nevyřešil, doslova by „utíkal“ před jeho řešením a jeho vývoj by i přes věkový postup do dalšího stadia stagnoval. Stadia:

- **Základní důvěra proti nedůvěře** (od 0 do 1 roku): dítě se v této etapě učí důvěřovat, důležité je vytvořit pro dítě pocit bezpečí (pravidelný spánek, strava atd.), klíčový je vztah k matce.
- **Autonomie proti studu a pochybnostem** (od 1 roku do 3 let): i přes stálou závislost na okolí začíná dítě zkoušet nové činnosti – chůze a mluvení, pokouší se ovládat vyměšování, počátky sebeuvědomování vůči ostatním.
- **Iniciativa proti pocitům viny** (od 3 do 6 let): dítě zkouší nové činnosti, vytváří si základní postoj k vlastní odpovědnosti za své činy.

- **Snaživost proti pocitům méněcennosti** (od 6 do 12 let): dítě se musí postupně naučit zacházet s předměty kolem sebe, úspěch ve snažení přináší radost – opak pocit méněcennosti, přechod od hry k produktivní činnosti.
- **Identita proti zmatení rolí** (od 12 do 19 let): ustavení si vlastního sebepojetí, místa a smyslu v životě v kontextu společenských rolí, které jedinec zastává a které jsou mu přisuzovány (připsány).
- **Intimita proti izolaci** (od 19 do 25 let): schopnost jedince spojit se citově s někým jiným, schopnost sdílení, dle Eriksona spojení dvou identit bez strachu, že přitom ztratím svou vlastní identitu.
- **Generativita proti stagnaci** (od 25 do 50 let): jedincův život je naplněn, pokud vytváří něco hodnotného, přispívá či pomáhá druhým.
- **Integrita proti zoufalství** (od 50 let): ohlédne-li se člověk za svým životem s pocitem dobře vykonaného díla, zažívá pocit osobního naplnění a snáze se vyrovnává s příchodem smrti, není-li však tomu tak, nastupuje zoufalství a obava z blížícího se konce.

Jean Piaget (1896–1980) rozdělil životní stadia člověka jednak z pohledu vývoje **poznávacích funkcí** (vývoj od jednoduchých poznávacích procesů ke složitějším), ale také z pohledu **morálního vývoje dítěte**. V druhém případě rozlišil dvě stadia:

- **Heteronomní jednání dítěte**: jednání je určováno normami zcela převzatými od lidí z okolí, především rodičů.
- **Autonomní jednání dítěte**: jednání podle zvnitřněných norem, které jsou i nějakým způsobem modifikovány zkušeností a přizpůsobeny dané kultuře a době.

1. 1. 5. Učení

Učení probíhá po celý život jedince a je přiřazováno k základním autoregulačním mechanismům, na jejichž základě se formuje vědomí, chování a osobnost jedince. Učení prolíná každou hru i práci. Opakem naučeného je vrozené. Učení se nejčastěji vymezuje ze dvou hledisek.

Učení v širším pojetí chápeme jako proces, ve kterém si jedinec osvojuje individuální zkušenost. Tato definice učení zahrnuje všechny situace, činnosti, zpracování a uložení informací, se kterými se jedinec setká během svého života.

Učení v užším pojetí se vztahuje k řízenému učení ve školních podmínkách či v rámci sebevýchovy a sebevzdělávání. Chápe se jako záměrné a systematické získávání vědomostí, dovedností a návyků, rozvíjení poznávacích schopností, postojů, hodnot, osobnostních vlastností a formování chování a jednání.

Učení je aktivní proces a nelze je vnímat jen jako přijímání informací. Je nutné nově nabyté informace také různě třídit, organizovat a především uvádět v praxi. Učení jako složitý psychologický jev je nadřazen paměti. Úlohou paměti je informace přijímat, podržet a znovu oživovat (vzpomínání), kdežto v rámci učení jsou obsaženy procesy poznávací, citové a volní. Prostřednictvím učení získáváme nové:

- **vědomosti**: učením osvojené poznatky (např. školní vědomosti),
- **návyky**: úkony a operace (pohybové, senzorické, mentální) prováděné takřka automaticky (např. čištění zubů – nejprve je ale nutno dítě tuto dovednost naučit),
- **dovednosti**: cvikem a učením upevněné způsoby provádění určité činnosti (např. řízení auta).

Učení lze rozlišovat na:

- **bezděčné učení**: probíhá neúmyslně,
- **záměrné učení**: má určitý cíl (úmysl) a z největší části probíhá ve škole (ale např. i na hřišti ve formě zdokonalování se ve sportu).

Rozlišovány jsou také obecně čtyři druhy učení, které jsou kvalitativně složitějšími spolu s přibývajícím věkem jedince. Patří sem:

- **Učení podmiňováním:** nejjednodušší druh učení na základě vytváření podmíněných reflexů, jeho možnosti jsou omezené, je předpokladem dalších vyšších forem učení, rozlišuje se na:
 - ➔ **Klasické podmiňování** (I. P. Pavlov): např. psovi je podána potrava (nepodmíněný podnět) a on začne slinit (nepodmíněná reakce), spojíme-li podání potravy se zvoněním zvonku, vytváříme podmíněný podnět, kdy pes začne slinit již při zazvonění, aniž by mu potrava byla předložena (podmíněná reakce).
 - ➔ **Instrumentální (operační) podmiňování** (B. F. Skinner): učení na základě pokus-omyl, např. dítě se učí chodit, padá a zvedá se, snaží se přitom dosáhnout na nějakou hračku, kdy pouze chůze je způsob, jak se k ní může dostat, odměnou je pak získání předmětu.
- **Senzomotorické učení** – na jeho základě získáváme předpoklady k vykonávání činností, jež jsou náročné na vnímání, pohyb a vzájemné spojení vjemů s pohyby. Výsledkem tohoto učení jsou pak senzomotorické dovednosti, které jsou velmi trvalé, obtížně vyhasínají (např. všechny druhy sportovních činností, fyzická práce, psaní na stroji, kreslení atp.). Průběh senzomotorického učení lze vyjádřit pomocí tzv. křivky učení. Vodorovný úsek tzv. fáze plató vyjadřuje dočasné zastavení úspěšnosti učení (viz str. 27), příčinou může být ztráta motivace, rušivé vlivy (nemoc, únava atd.), nedostatky v metodě (stará metoda neumožňuje postup kupředu).
- **Verbální a pojmové učení: verbální učení** tvoří předstupeň učení pojmového, kdy dochází k vytváření asociativních spojení mezi slovy. Jedinec přitom nemusí chápat význam slov. Stačí, že se vedle sebe vyskytla v daný moment na daném místě. Velkou úlohu sehrává paměť. Příkladem verbálního učení je učení se nazpaměť slovní zásoby cizího jazyka či zvládnutí základních definic a termínů námi nově studovaného oboru. Výsledky verbálního učení jsou ovlivňovány:
 - ➔ **rozsahem učebního materiálu,**
 - ➔ **povahou učebního materiálu** (míra smysluplnosti, kterou má látka pro učícího se),
 - ➔ **složitostí učebního materiálu** (subjektivní komplikovanost = obtížnější osvojení),
 - ➔ **diskriminace prvků v učebním materiálu** (čím je učivo zřetelnější, rozlišitelnější atd., tím snazší je osvojení),
 - ➔ **místo prvků v učebním materiálu** (lépe si pamatujeme začátek a konec učiva, popisky kolem grafů a obrázků atd.).
- Pojmové učení** spolu s řešením problému je pokládáno za nejvyšší druhy učení u člověka, poněvadž jsou v nejtěsnějším vztahu k myšlení. Člověk poznává a prožívá svět kolem sebe z velké části prostřednictvím pojmů věcí, míst a událostí. **Pojem** vystihuje soubor podstatných vlastností množiny určitých předmětů (např. vědecké názvosloví). **Slovo** slouží k označení prvků dané množiny nebo celých množin, je nositelem pojmu. Pojmy se vytvářejí na základě aktivní myšlenkové činnosti, při vytváření pojmů se uplatňují všechny myšlenkové operace (analýza, syntéza atd.).
- **Učení řešením problémů:** je považováno za nejsložitější druh učení. Lze jej vymezit jako samostatné objevení vztahu mezi předměty, jevy, situacemi nebo pojmy. Výsledkem je pak přírůstek ve vědomostech nebo osvojení obecného postupu řešení. Rozlišuje se mezi **problémem** a **úkolem**. **Problém** je situace, ve které známe cíl, ale neznáme prostředky vedoucí k cíli. **Úkol** je situace, ve které známe cíl i prostředky vedoucí k cíli. Úkol je situace známá, opakovaná.

Významnou formou učení je tzv. **sociální učení**, které umožňuje jedinci začlenit se do společnosti. Od raného dětství je dítě formováno svým nejbližším okolím, které napodobuje (např. první úsměv novorozence). Napodobuje nejen činnost samu, ale také chování lidí. Na základě toho si vytváří vztah k předmětům kolem sebe, k práci, ke svým nejbližším apod. Postupně může dojít k identifikaci s určitým vzorem [viz Determinanty lidské psychiky – str. 18].

